स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

सामाजिकशास्त्रे विद्या शाखेच्या समाजशास्त्र विषयात पीएच.डी पदवीसाठी सादर करावयाचा
शोधप्रबंधाचा आराखडा

संशोधन आराखडा

बालगृहातील बालकांच्या स्थितीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन
(विषेश संदर्भ : परभणी जिल्हा)

संशोधक

रविंद्र गणेशराव मोरताटे

मार्गदर्शक

डॉ. प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकुर जि. लातुर

मार्च २०१६

बालगृहातील बालकांच्या स्थितीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

(विषेश संदर्भ : परभणी जिल्हा)

प्रस्तावना

आजचा बालक देशाचा भावी आधारस्तंभ आहे. त्याला सक्षम बनविणे हि समाजातील प्रत्येक घटकांची जबाबदारीच नाही आद्यकर्तव्य आहे. मानवाला जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा, अन्याय, अत्याचार, पिळवणूक यापासून संरक्षणाचा आणि मुक्तीचा अधिकार भारतीय घटनेने व मानवी हक्काच्या जाहिरनाम्यानुसार प्राप्त झालेले आहेत. हे अधिकार बालकांनाही आपोआपच प्राप्त झालेले आहेत. मात्र देशातील बालके हे विविध समस्येला बळी पडलेले पहावयास मिळतात. देशात लाखो अनाथ, निराधार, हरवलेली बालके, भिक मागणारी, मजुरीला बळी गेलेली, अवैध कृत्यासाठी व लैंगिक दुरूपयोगाला बळी पडलेली बालके आढळून येतात. तसेच कुपोषण विविध रोगाला बळी गेलेली बालके तसेच शोशण व छळाला बळी गेलेली, विधीसंघर्षग्रस्त बालके अशा अनेक सामाजिक, मानसिक व शारिरीक समस्यांनी पछाडलेली आहेत. यातुन बालकांच्या मानवी हक्कांचे उल्लघन व संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण होतो.

बालकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांना त्यांचे हक्क, संरक्षण मिळवून देण्यासाठी व त्यांच्या विकासात्मक गरजा पुर्ती करण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून विविध उपक्रम,आयोग तसेच कायद्याची अंमलबजावणी होताना दिसून येते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरून 1925 पासून बालकांच्या नैसर्गिकरित्या प्राप्त झालेल्या हक्कांची जोपासना व संरक्षण देण्यासाठी विचार सुरू झाला. सर्वप्रथम बालकांच्या सर्वांगीण विकासाचे व निसर्गतः प्राप्त झालेल्या अधिकारांचे निश्चित ध्येय साकारण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १959 ला बालहक्काचा जाहिरनामा स्विकारला. 1946 ला बालविकासासाठी युनिसेफची स्थापना केली. १९७९ ला आंतरराष्ट्रीय बालकवर्ष जाहीर केले. 1989 ला बालहक्काचा करार व 1991 ला मुलांच्या हक्कासंबंधीची समितीची स्थापना केली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासभेने अंगिकारलेल्या बाल हक्कांबाबतच्या अधिसभेने ११ डिसेंबर १992 रोजी भारत सरकारनेही बालकांच्या सर्वोत्तम हिताचे संरक्षण करण्याचे स्वीकारले. संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्वीकारलेल्या बालकांच्या संहितेचे पालन ही करण्यात येवु लागले आहे. देषातील बालकांच्या विकासासाठी त्यांच हक्क जोपासण्यासाठी व संरक्षण देण्याहेतू 1993 ला केंद्रीय पातळीवरून महिला व बालविकास विभागाची स्थपना करण्यात आली. तसेच शासकीय पातळीवरून बालराष्ट्रीय धोरण, बालकांसाठीची राष्ट्रीय सनद, बालविकास धोरण, लैंगिक गुन्हयापासून बालकांचे संरक्षण अधिनियम राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग, बालन्याय(मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, लैंगिक

अपराधापासून बालकांचे संरक्षण अधिनियम अशा अनेक धोरणात्मक उपाययोजना कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात आलेली आहे. वेगवेगळया विभागाच्या माध्यमातून व आयोगाच्या माध्यमातुन बालकांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातुन पावले उचलली गेलेली आहेत. भारतीय राज्यघटनेने कलम 21 d] 47] 45 o 30 p मध्ये बालकांना शिक्षणाचा हक्क, मुलांचे संगोपन व शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली. तसेच पोषणाचा व राहणीमान दर्जा उंचावण्याचा आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. तसेच बालकांना निरामय पध्दतीने आणि मुक्त व प्रतिष्ठापूर्ण वातावरणात आपला विकास करण्यासाठी संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात आणि बालकांना शोषणापासून आणि नैतिक, भौतिक गरजांच्या बाबतीत उपेक्षेपासून संरक्षण दिले जावे अशा तरतुदीचा समावेश घटनेत करण्यात आलेला आहे.

प्रामुख्याने देशात महिला व बालविकास विकास विभागाच्या माध्यमातून अनेक उपक्रम राबविण्यात आलेली आहेत. या विभागाची स्थापाना ही बालकांच्या व महिलांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून व त्यांना देण्यात आलेल्या हक्काची जोपासनेच्या उदेश्याने करण्यात आलेली आहे. या विभागाच्या माध्यमातून देशात अनेक बालनिवासी संस्थाची स्थापना निमशासकीय स्तरावर करण्यात आलेली आहे. या अंतर्गत बालकांना, काळजी व संरक्षणाची गरज असलेल्या मुलांना विकासात्मक गरजा पुरवण्या व काळजी घेण्याच्या दृष्टीकोनातून तसेच बालकांना संरक्षण व पुर्नवसन करण्याचे कार्ये बालगृहाच्या माध्यमातून बालविकासासंबंधी विविध कार्ये पार पाडली जातात.

देशात बालकांचा विकास, संरक्षण, हक्क व पुर्नवसनाचे कार्ये करण्यासाठी बालगृहाची स्थापना करण्यात आलेली आहेत. या बालकांची काळजी घेण्याची व संरक्षणाची गरज असलेल्या मुलांना (चौकशी प्रलंबित असेल त्या काळामध्ये) स्विकारण्यासाठी आणि नंतर त्यांची काळजी घेणे, त्यांच्यावर उपचार करणे, त्यांना शिक्षण देणे, प्रशिक्षण देणे, त्यांचा विकास करणे आणि त्यांचे पुर्नवसन करण्यासाठी बालगृहाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. अनाथ, निराधार, हरवलेल्या व काम करणाऱ्या मुलांना बालकल्याण समिती किंवा बालन्यांय मंउळ यांच्या शिफारशीने बाल गृहात प्रवेष दिला जातो. तर बलगृहात मुलांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, वैद्यकीय सेवा, प्रशिक्षण व त्यांचे पुर्नवसनाचे कार्ये केले जाते. प्रस्तुत संशोधन हे बालगृहातील बालकांच्या स्थितीचे अध्ययन करण्यात येणार आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्व

१. बालकांना बालगृहासाठी शासन स्तरावरून देण्यात आलेल्या विविध सेवा, सुविधा पुरवठा करते या अभ्यासासाठी हे संशोधन महत्वाचे आहे.

२. बालकांना संरक्षण व त्यांना घटनेने देण्यात आलेल्या हक्काची जोपासना बालगृहात कशा पध्दतीने होते यासाठी हे संशोधन महत्वाचे आहे.
३. बालकांना बालगृहात कोणकोणत्या समस्या व अडचणींना सामोरे जावे लागते हे जाणुन घेण्यासाठी संशोधन महत्वाचे ठरणार आहे.
४. बालकांना बालगृहाच्या माध्यमातून कोणकोणते विकासात्मक तसेच पुर्नवसनाचे कार्ये कितपत घडवून आणले जाते हे अभ्यासण्याच्या दृष्टीने हे संशोधन महत्वाचे ठरते.
५. बालविकासाच्या दृष्टीने भविष्यात विविध योजना आखणीसाठी व उपाययोजना करण्याच्या दृष्टीने शासकीय दृष्टया हे संशोधन उपयोगी ठरणार आहे.

आंतरराष्ट्रीय दर्जा

बालकांचा स्थानिक पातळीवरून केलेला अभ्यास विभागीय आणि राष्ट्रीय पातळीवर बालकांचा विशेषता : बालगृहातील बालकांचा अभ्यास करून जगााच्या विकसीत आणि अविकसीत भागातील बालकांचा तुलनात्मक विचार करून राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काही उपाय सुचविले जाऊ शकतात. त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय बालहक्क, आंतरराष्ट्रीय बालका संदर्भातील कायदे यांच्या आढावा घेऊन त्यांचे संदर्भ अभ्यासले जातील.

राष्ट्रीय दर्जा

भारतात राष्ट्रीय संपत्ती असलेली मुले दुर्लक्षित आहेत. देशाचे शिक्षीत, सुदृढ नागरिक होण्यासाठी जो किमान कौटुंबिक आणि राष्ट्रीय आधार त्यांना मिळाला पाहिजे. या दृष्टीकोनातून वेगवेगळया तरतुदी, योजना अभ्यास समिती राष्ट्रीय पातळीवर आवश्यकतेनुसार गठीत करण्यात आलेल्या आहेत. बालकांच्या समस्या यांचा विचार धोरणात्मक निर्णय घेणाऱ्या तज्ञांनी सामाजिक समस्या म्हणून या समस्याचा विचार करून काही कायदे संमत करण्यात आले. देशपातळीवर बालकांच्या हक्का संदर्भात ठोस पावले उचलेली आढळून येतात. त्याच अनुषंगाने राष्ट्रीय पातळीवर काही उपाय सुचवले जातात.

सर्वसाधारण दर्जा

परभणी जिल्हा हा महाराष्ट्रीतील मराठवाडयातील एक मागासजिल्हा असून इतर जिल्हापेक्षा सामाजिक, आर्थिकदृष्टया अविकसीत जिल्हा आहे. या जिल्हयामध्ये बालगृहातची संख्या मराठवाडयात दुसऱ्या क्रंमाकावर

आहे. म्हणून हा जिल्हयातील बालगृहातील बालकांना येणाऱ्या समस्येचा अभ्यास व सर्वसाधारण अभ्यासकासाठी महत्वाचा ठरू शकतो.

प्रस्तुत संशोधनाचा उदेश

१. बालक व बालहक्क संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. बालगृहातील बालकांच्या कौंटूबिक सामाजिक व शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. बालकांचे हक्क संरक्षणाची बालगृहात कितपत जोपासणा होते यांचा अभ्यास करणे.
४. बालकांना बालगृहात मिळणाऱ्या सेवा, सुविधांचा अभ्यास करणे.
५. बालकांना बालगृहात येणाऱ्या समस्येचा व अडचणीचा अभ्यास करणे.
६. बालकांना विकासात्मक गरजा पुरवण्या व बालकांची काळजी घेण्यासंबंधी बालगृहाची भूमिका अभ्यासणे.

प्रस्तुत संशोधनाचे गृहितकृत्ये

१. बलकांना बालगृहात संरक्षण, संकटकाळात मदत व सुरक्षितता मिळते.
२. बलकांना बालगृहात बालहक्काची योग्य प्रमाणात जोपासणा होते.
३. बालकांच्या पुर्नवसन कार्यासंबंधी बालगृहे चांगल्या प्रकारची भूमिका बजावण्यात कमी पडते.
४. शासकीय पातळीवरून नियमान्वये देण्यात आलेल्या सुविधा बालगृहातून बालकांना देण्यात येतात.
५. बालकांच्या संदर्भात करण्यात आलेल्या कायद्याचा मोठया प्रमाणात उपयोग होत नाही.
६. शासकीय व निमशासकीय प्रभाव कमी असल्यामुळे बालगृहातील बालकांच्या समस्याची योग्यरित्या सोडवणूक होत नाही.

संशोधन पध्दती

परभणी जिल्हयातील बालगृहातील बालकांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास हा विषय अभ्यासण्यासाठी खालील पध्दतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे.

संशोधनाचे क्षेत्र व व्याप्ती

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती ही बालकांच्या विकासात्मक गरजा पुर्ती, संरक्षण, पुर्नवसन, बालहक्कासंबंधी बालगृहात राबविण्यात येणाऱ्या योजना व भूमिकेचा आढावा व बालकांना बालगृहात

येणाऱ्या समस्या, अडचणी, मिळणारी वागणुक, बालगृहाप्रती बालकांचा दृष्टीकोन यापुरतेच हे संशोधन मर्यादित आहे. संशोधन क्षेत्राची व्याप्ती ही परभणी जिल्हयापुरतीच मर्यादित करण्यात आलेली आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा

प्रस्तुत अध्ययन बालगृहातील बालकांचा अभ्यास या अनुषंगाने करण्यात येईल.प्रस्तुत अध्ययन हे परभणी जिल्हा पुरतेच मर्यादीत आहे. प्रस्तुत अध्ययन सन 2010 ते 2015 या कालावधी पुरतेच मर्यादीत आहे. या अध्ययनात अनाथ एकपालकत्व, द्विपालकत्व अशा पाच ते आठरा वयोगटाच्या बालकासंदर्भातच मर्यादीत राहील.

संशोधन कालावधी

प्रस्तुत संशोधन सन 2010 rs 2015 या काळातील परभणी जिल्हयातील कार्यरत असलेल्या बालगृहातील कमीत कमी ३ वर्षापेक्षा जास्त दिवस वास्तव्यास असलेल्या बालकांच्या स्थितीचा आढाव घेण्यात येणार आहे.

संशोधन आराखडा

अभ्यास विषयासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडयाचा वापर करण्यात येणार आहे. कारण प्रस्तुत संशोधन विषय समाजशास्त्र हा विषय सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेतून संशोधित केला आहे. दुसरे कारण असे की, संशोधन प्रश्नांच्या अनुषंगाने समस्यांच्या व बालविकास सरंक्षण, हक्क व पुर्नवसान, मिळणाऱ्या सेवा सुविधा, समस्या, अडचणी व त्या समस्यांचे निदान करणे गरजेचे असल्याने या संशोधनासाठी समग्र संशोधन आराखडयांपैकी अन्वेषणात्म संशोधन आराखडा वापरणे योग्य असल्याचे आढळून येते. यासाठी हे संशोधन शास्त्रशुध्द पध्दतीने असावे म्हणून अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडयाची संशोधनासाठी मदत घेण्यात येणार आहे.

नमूना निवड

महाराष्ट्रात अनेक बालगृह कार्यरत आहेत. मराठवाडयात सर्वाधिक बालगृह या नांदेड जिल्हयात कार्यरत असून त्यांनतर परभणी जिल्हयाचा क्रमांक लागतो. संशोधन कार्यात परभणी जिल्हयात 65 बालगृहे असून त्यापैकी ६० कार्यरत आहेत. संशोधनाला निश्चित दिशा मिळावी यासाठी एकूण ६० बालगृहापैकी गैरसंभाव्यता नमुना निवडीतील सहेतूक पध्दतीचा अवलंब करून ६० बालगृहातील प्रतिनिधीक स्वरूपात सर्वबालगृहातील नमुन्याला समान प्रतिनिधीत्व मिळावे यासाठी प्रत्येक बालगृहातील ५ या प्रमाणे

६० X ०५ = ३०० नमुण्याची निवड प्रतिनिधीक स्वरूपात करण्यात येणार आहे. या नमुण्याकडून प्राप्त माहितीच्या आधारे तथ्य संकलन करण्यात येणार आहे.

तथ्य संकलन

कोणत्याही संशोधनात तथ्ये महत्वाची असतात. कारण तथ्याच्या आधारावरच निष्कर्ष मांडले जातात. म्हणून तथ्यांचे शास्त्रीय संकलन करणे आवश्यक असते. प्रस्तुत संशोधनाचे तथ्य संकलन हे दोन प्रकारे करण्यात येणार आहे. या संशोधनात प्राथमिक तथ्य व दुय्यम तथ्य यांचा समावेश करण्यात येणार आहे.

प्राथमिक स्त्रोत

प्राथमिक तथ्य या पध्दतीमध्ये मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात येणार आहे. कारण ही पध्दत प्राथमिक तथ्य संकलन करण्यासाठी सर्वसमावेशक असून या पध्दतीद्वारे शास्त्रशुध्द व मौलिक तथ्य संकलन करता येऊ शकते. ही मुलाखत अनुसूची संशोधन उदिष्टांना संशोधन प्रश्नांना अनुसरून जास्तीत जास्त बंदिस्त तर काही अंशी खुली अशा मिश्र स्वरूपाची तयार करण्यात येणार आहे. यात जास्तीत जास्त मुलाखत अनुसूची व थोडक्यात सहभागी निरीक्षण या आधारावरच प्राथमिक तथ्याचे संकलन करण्यात येणार आहे.

दुय्यम स्त्रोत

दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीमध्ये लिखित दस्तवेज, वार्षिक अहवाल, संबंधीत संदर्भ ग्रंथ, शोधप्रबंध, विषयासंदर्भात मासिक, पाक्षिक, मॅगझिन संशोधन लेख, दैनिक वृत्तपत्र, संपादित लेख, बालगृहातील लिखित दस्तवेज तसेच महिला व बाल विकास मंत्रालयाचे वार्षिक प्रगती अहवाल, बालकासंबंधी विविध अधिनियम व कायद्याचा आधार, भ्रमणध्वनी, संकेत स्थळ, परिसंवाद पत्रिका इत्यादी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात येणार आहे.

संशोधनाची प्रकरण रचना

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

प्रकरण दुसरे : संदर्भ साहित्याचा आढावा व संशोधन पध्दती

प्रकरण तिसरे : बालक आणि बालहक्क

प्रकरण चौथे : बालगृह स्वरूप आणि कार्य

प्रकरण पाचवे : बालगृहातील बालकांची कौंटुबिक सामाजिक परिस्थिती

प्रकरण सहावे : बालकांच्या समस्या व बालगृहातील सुविधा

प्रकरण सातवे : निष्कर्ष व मार्गदर्शक सुचना

संदर्भ सूची

१. बालन्याय(मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०००

२. मुकुंद किणीकर, 1991 : शासन आणि स्वंयसेवी संस्थाचे सहकार्य, योजना मासिक, डिसेबर.

३. जीवनराज गांधी, 1981 : नागरिक समाज और स्वेच्छिक संस्थाची भुमिक, योजना मासिक, फेब्रुवारी.

४. आन्द्रे बैतेयी, २००३ : नागरिक समाज और स्वैच्छिक संगठन, जनवरी २००३

५. बोधनकर सुधीर 1999 : सामाजिक संशोधन पध्दती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.

६. घाटोळे रा.ना. 1997 : समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व आणि पध्दती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर

७. भारताचे संविधान, 94 व्या संविधान सुधारणेपर्यंत अद्यायावत २००७

मार्गदर्शक

डॉ. प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकुर

ता. चाकुर जि. लातुर

संशोधक

रविंद्र गणेशराव मोरताटे

मु.पो.पालम ता. पालम जि. परभणी

email- ravimortate@gmail.com